

“Hz. Peygamber’in Eşlerinden İbn Ümmü Mektûm’un Yanında Örtünmelerini İstemesi” Hadisi Hakkında Bir Değerlendirme

An Evaluation of the Hadith that “the Prophet Asked His Wives to Cover Their Heads Next to Ibn Umm Maktoum”

Abdulkadir Evgin

Prof. Dr., KSÜ İlahiyat Fakültesi, Hadis Ana Bilim Dalı
Prof. Dr., KSU Faculty of Theology, Department of Hadith
Kahramanmaraş / Turkey
akevgin@ksu.edu.tr
orcid.org/0000-0002-3137-6831

Ömer Bulut

Milli Eğitim Bakanlığı
Ministry of National Education
Gaziantep / Turkey
omerbulut4195@outlook.com
orcid.org/0000-0002-6989-9152

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Article Type:** Research Article

Geliş Tarihi: 14 Ocak 2022 / **Date Received:** 14 January 2022

Kabul Tarihi: 28 Mart 2022 / **Date Accepted:** 28 March 2022

Yayın Tarihi: 30 Haziran 2022 / **Date Published:** 30 June 2022

Yayın Sezonu: Haziran 2022 / **Pub Date Season:** June 2022

Atıf: Evgin, Abdulkadir – Bulut, Ömer. “Hz. Peygamber’in Eşlerinden İbn Ümmü Mektûm’un Yanında Örtünmelerini İstemesi’ Hadisi Hakkında Bir Değerlendirme”. *Akademik Siyer Dergisi* 6 (Haziran 2022), 1-24.

Citation: Evgin, Abdulkadir – Bulut, Ömer. “An Evaluation of the Hadith that the Prophet Asked His Wives to Cover Their Heads Next to Ibn Umm Maktoum”. *Journal of Academic Sirah* 6 (June 2022), 1-24.

<https://doi.org/10.47169/samer.1057783>

İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/samer> **e-mail:** akademiksiyerdergisi@ksu.edu.tr

Yayıncı: KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

Published by: KSU Sirah Researches Application and Research Center

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Abdulkadir Evgin – Ömer Bulut).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Abdulkadir Evgin – Ömer Bulut).

Bu makale Creative Commons Atınlı-GayriTicariTüretilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License CC BY-Nc 4.0.

Öz

Hız. Peygamber'den aile ortamında gerçekleşen olaylar hakkında birtakım hükümleri de barındıran çok sayıda hadis/söz varid olmuştur. Araştırmamıza konu olan ve Hız. Peygamber'in eşlerinden Ümmü Seleme tarafından nakledildiği bilinen hadis de bunlardan biridir. İslam alimleri bu hadise dayanarak kadının erkeğe bakıp bakamayacağı noktasında farklı hükümler çıkarmış ve değerlendirmelerde bulunmuşlardır. İşte bu makalede Ümmü Seleme vasıtasıyla nakledilen söz konusu "Hız. Peygamber'in Eşlerinin Âmâ Olan İbn Ümmü Mektûm'un Yanında Örtünmelerini istemesi" rivayetinin sened ve metin yönünden tahlili yapılmaya çalışılmıştır. Araştırma bağlamında bazı muhaddis ve müfessirlerin ilgili hadis hakkındaki görüşlerine, yapılmış çeşitli çalışmalara imkanlar ölçüsünde başvurulmuştur. Ayrıca incelediğimiz hadisi destekleyen ayetler ile bu hadislerle tearuz halinde olduğu belirtilen hadisler hakkındaki bazı görüşler de esas alınarak bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Siyer, Hadis, Hız. Peygamber'in Eşleri, Başörtüsü, Metin Tenkidi.

Abstract

A large number of hadiths/sayings have been transmitted from the Prophet, which also contain some provisions about the events that took place in his family. One of them is the hadith that is the subject of our research and is known to have been transmitted by Umm Salama, one of the wives of the Prophet. Based on this hadith, the ulema made different judgments and evaluated whether a woman could look at a man or not. In this article, it has been tried to analyze the narration of "the Prophet asked his wives to cover their heads next to Ibn Umm Maktoum, who was blind." transmitted by Umm Salama in terms of the chain and text. In the context of the research, the opinions of some muhaddiths and mufassirs about the relevant hadith and various studies conducted were examined to the extent possible. In addition, some evaluations have been made based on the verses supporting the hadith that we have examined and some opinions about the hadiths that are stated to be in contact with these hadiths.

Keywords: Sirah, Hadith, Wives of the Prophet, Hijab, Textual Criticism.

GİRİŞ

İslam alimleri Hz. Peygamber’in hadislerinin sıhhatinin tespiti üzerinde titizlikle durmuşlar ve bu hususta özellikle iki unsura dikkat etmişlerdir: Sened ve metin. Zira hadislerin Hz. Peygamber’e aidiyetinin bilinmesi ve sahîh hükmünün verilebilmesi için bu iki unsurun titizlikle incelenmesi kaçınılmazdır. Ancak bunlardan sadece birinin sağlamlığı tek başına o hadisi sahîh kabul etmeye yeterli gerekçe olarak görülmemiştir. Dolayısıyla hadisin sened ve metni birlikte değerlendirilerek güvenilirliği ortaya konulmaya çalışılmıştır. O yüzden hadis külliyyatında bulunan pek çok hadis müstakil olarak ele alınıp sened ve metin kritiği yapılmıştır.

Bu tür çalışmalara bir ilave yapabilmek maksadıyla biz de araştırmamıza, meşhur hadis kaynaklarında geçmekte olup üzerinde çokça konuşulan, hakkında dikkate değer bir birikim oluşan, güncelliğini hâla muhafaza eden ve sıhhati hakkında farklı değerlendirmelerde bulunulan şu hadisi konu olarak seçtik:

عن أم سلمة قالت: كنتُ عندَ رسولِ الله - صَلَّى اللهُ عليه وسلم - وعنده "مِمْوُثَةٌ، فأقبلَ ابنُ أمِّ مكتومٍ، وذلك بعد أن أمرنا بالحِجَابِ، فقال النبيُّ - صَلَّى اللهُ عليه وسلم -: "احتجيتِ منه" فقلنا: يا رسولَ الله، أليس أعمى، لا يُبصِرُنا ولا يَعْرِفُنا؟ فقال النبيُّ - صَلَّى اللهُ عليه وسلم -: "أفعمياوانِ أنثأ؟ ألستما تُبصِرَانِه" ¹

“Ümmü Seleme’nin (62/681) şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Ben Peygamber (a.s.)’in yanında idim, Meymûne (51/621) de oradaydı. O esnada İbn Ümmü Mektûm geldi. Bu olay biz örtünmekle emrolunduktan sonra gerçekleşmişti- Bunun üzerine Peygamber bize, ‘Örtünün.’ buyurdu. Biz, ‘Ey Allah’ın Rasûlü! O âmâ değil mi? Bizi göremez ki!’ dedik. ‘Peygamber, siz de mi âmâsınız!? Siz onu görmüyor musunuz!?’ diye cevap verdi.”

Hadisin metnine bakıldığında kadınların örtünmesi hakkındaki Nûr sûresinin 31. âyeti² nâzil olduktan sonra gerçekleştiği anlaşılan bu olayda, gözleri görmeyen sahabî İbn Ümmü Mektûm’un (15/636) yanlarına gelmesi sebebiyle Hz. Peygamber ile eşleri Ümmü Seleme ve Meymûne’nin arasında geçen bir konuşma dile getirilmiştir. Hz. Peygamber, İbn Ümmü Mektûm yanlarına gelince eşlerinden örtünmelerini istemiş, onlar da ilk etapta âmâ birinin yanında örtünmeye gerek olmadığını düşünmüşlerdir. Fakat Hz. Peygamber, “Sizde mi âmâsınız?” diyerek hem örtünmelerini istemiş hem de yabancı bir erkeğe bakmamaları gerektiğine işaret ederek onları uyarmıştır. Bu hadis, İslam düşüncesinde birçok uygulamanın, farklı bakış açılarının ve fikhî yorumların doğmasına sebep olmuştur. Bu yönüyle söz konusu hadisin, sıhhatini ve icra ettiği işlevini doğru anlamının önemli olduğu kanısındayız.

Makalemizin bundan sonraki kısmında öncelikle hadisin kaynakları tespit edilip hakkında yapılan sened değerlendirmelerine yer verilecektir. Akabinde hadisin metinleri arasındaki ekleme, çıkarma ve lafız farklılıklarına değinilecektir. Sonrasında ise ulaşılabildiği kadarıyla başta muhaddisler olmak üzere, müfessirler ve diğer İslam âlimlerinin hadis hakkındaki görüşlerine geçilecektir. Fakat çalışmanın hacmini arttırmamak adına hususi olarak fakihlerin görüşlerine

¹ Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen-i Ebî Dâvud*, thk. Şuayb el-Arnaût-Muhammed Kâmil Karabelli (b.y.: Dârü’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 1430/2009), “Libâs”, 37.

² “Mümin kadınlara da söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar ve iffetlerini korusunlar...” *Kur’ân Yolu* (Erişim 2 Aralık 2021), en-Nûr 24/31.

değ inilmemiştir. Ayrıca araştırma konumuz olan hadisi, metin yönünden destekleyen Nûr sûresinin 31. âyeti ile adı geçen hadisle çeliş ki (teâruz) halinde olduğu belirtilen Hz. Âiş e (58/678) ve Fatma bt. Kays (54/674 [?]) rivâyetleri ele alınıp İslam dünyasındaki yansımalarına iş aret edilmeye çalışılacaktır.

Evvela ş u hususu belirtelim ki metinden anlaşıldığı na göre bu hâdise Hz. Peygamber, Ümmü Seleme, Meymûne ve İbn Ümmü Mektûm'dan oluşan dört kişinin bulunduğu bir ortamda vuku bulmuştur. Hz. Peygamber dışındaki kişileri kısaca tanıtmak metni anlayabilme açısından faydalı olacaktır. Hadisi Ümmü Seleme'den aktaran Nebhân'ın (?) cerh-ta'dil açısından durumu hakkında bilgi ise sened kritiği kısmında verilecektir.

Ümmü Seleme (62/681): Hz. Peygamber'in eşlerinden biri olan Ümmü Seleme'nin tam adı: Ümmü Seleme Hind bt. Ebî Ümeyye Süheyl (Huzeyfe) b. Mugîre el-Kureş iyye el-Mahzûmiyye'dir. Sahabe neslinin kadın mücâhideleri arasında yer alan Ümmü Seleme, Rasûlullah'ın Hz. Âiş e'den sonra en çok hadis rivâyet eden eşidir. Kendisinden nakledilen, baş ta Buharî (256/870) olmak üzere Kütüb-i Sitte müelliflerinin musanneflerinde tekrarlarla birlikte 378 hadis bulunmaktadır. (Bu Baki b. Mahled'in Müsned'inde geçen rivâyetlerin sayısıdır). Kütüb-i Sitte'de ise tekrarlar hariç 100 hadisi bulunmaktadır.³

Meymûne (51/571): Hz. Peygamber'in en son evlendiği eşidir. Uzun ismi Meymûne bt. Hâris b. Hazn b. Büceyr b. Hüzem b. Rueybe b. Abdillâh b. Hilâl b. Âmir b. Sa'sa'a'dır. Hz. Peygamber'le evlenmeden önceki adı Berre'ydi. Hz. Peygamber onun ismini cömert, dürüst ve itaatkâr anlamına gelen Meymûne ile değiştirmiştir. Meymûne'den tekrallarıyla birlikte 76 hadis rivâyet edilmiştir.⁴

İbn Ümmü Mektûm (15/636): Âmâ bir sahâbi olan İbn Ümmü Mektûm Rasûlullah'ın müezzinlerinden biriydi. Benî Âmir b. Lüey'den olan bu zatın asıl adı Amr b. Kays b. Ş ureyh idi. Annesinin adı Ümmü Mektûm olduğu için ona nisbeten İbn Ümmü Mektûm ismiyle tanınmıştır.⁵

1. HADİSİN KAYNAKLARI

Hadis, tespit edebildiğimiz kadarıyla birbirine yakın ifadelerle kaynaklarda ş u sened zincirleriyle rivâyet edilmiştir:

- Ebû Dâvûd>Muhammed b. 'Alâ>İbn Mübârek>Yûnus>Zührî>Nebhân Mevlâ Ümmü Seleme>Ümmü Seleme>Rasûlullah.⁶
- Tirmizî>Süveyd>Abdullâh>Yûnus>İbn Ş ihâb>Nebhân Mevlâ Ümmü Seleme>Ümmü Seleme>Rasûlullah.⁷

³ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eş râf*, çev. Mehmet Akbaş - Musa K. Yılmaz (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2020), 1/503; Hüseyin Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası (Hicri İlk 150 Yıl)* (İstanbul: İFAV Yay., 2019), 53; M. Yaş ar Kandemir, "Ümmü Seleme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/328-330.

⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-eş râf*, 1/521-523; M. Yaş ar Kandemir, "Meymûne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/506-507.

⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-eş râf*, 1/608; Abdullah Aydın, "İbn Ümmü Mektûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/434-435.

⁶ Ebû Dâvûd, "Libâs", 37.

⁷ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebîr (el-Câmi'u's-sahîh)*, thk. Beş ş ar Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1418/1998), "Edeb", 29.

- Nesâî>Yûnus b. Abdil-A’lâ>İbn Vehb>Yûnus> İbn Şihâb>Nebhân Mevlâ Ümmü Seleme>Ümmü Seleme>Rasûlullah.⁸
- Ahmed b. Hanbel>Abdurrahman b. Mehdî>Abdullah b. Mübârek>Yûnus b. Yezîd>Zührî>Nebhân>Ümmü Seleme>Rasûlullah.⁹
- İbn Hibbân>İbn Kuteybe>Harmele b. Yahyâ>İbn Vehb>Yûnus> İbn Şihâb>Nebhân Mevlâ Ümmü Seleme>Ümmü Seleme>Rasûlullah.¹⁰
- Beyhakî>Ebû Alî er-Ruzbârî>Ebû Bekr b. Dâset>Ebû Dâvûd>Muhammed b. ‘Alâ>İbn Mübârek>Yûnus>Zührî>Nebhân Mevlâ Ümmü Seleme>Ümmü Seleme>Rasûlullah.¹¹
- İbn Râhûye>Abdurrezzâk>İbn Mübârek>Yûnus>Zührî>Nebhân Mevlâ Ümmü Seleme>Ümmü Seleme>Rasûlullah.¹²

Görüleceği üzere bu hadis Ebû Dâvûd (275/889), Tirmizî (279/892), Nesâî (303/915) ve Beyhakî’nin (458/1066) *Sünen*’leri, Ahmed b. Hanbel (241/855) ve İbn Râhûye’nin (238/853) *Müsned*’leri, İbn Hibbân’ın (354/965) *Sahîh*’i gibi kaynaklarda tahrîç edilmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla Buhârî (256/870) ve Müslim’in (261/875) *Sahîh*’lerinde ise yer almamaktadır.

2. HADİSİN SENED KRİTİĞİ

Hadisin senedi hakkında yapılan şu sıhhat değerlendirmeleri öne çıkmaktadır:

Tirmizî bu hadise “hasen sahîh”¹³ derken,¹⁴ Ebû Dâvûd’un *Sünen*’inde ve İbn Hibbân’ın *Sahîh*’inde geçen rivâyete ise “isnadı zayıf” denilmiştir.¹⁵ Benzer şekilde Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’indeki rivâyette, “Ümmü Seleme’nin mevlası olan Nebhân’ın hadis rivâyet ehliyeti açısından halinin bilinmemesinden dolayı (meçhûlü’l-hâl) isnadı zayıftır. Onun dışındaki ricali ise Şeyhayn’ın/Sahîhayn’ın ricali olup sikadır.” yorumu yapılmıştır.¹⁶ Kurtubî (671/1273) de “Bu hadis

⁸ Ebû Abdірrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Hasan Abdulmun’im Şelebî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1421/2001), 8/293 (No. 9197). Diğer bir sened için bk. a.g.e., 8/293 (No. 9198).

⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (b.y.: Müessesetü’r-Risâle, 1421/2001), 44/159 (No. 26537).

¹⁰ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *el-Müsnedü’s-sahîh ‘ale’t-tekâsîm ve’l-envâ’*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1414/1993), 12/389 (No. 5576). Diğer bir sened için bk. a.g.e., 12/387 (No. 5575).

¹¹ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir ‘Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1424/2003), 7/148 (No. 13525); Diğer bir sened için bk. a.g.e., 7/147 (No. 13524).

¹² İbn Râhûye Ebû Ya’kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî, *Müsned*, thk. Abdulğaffûr b. Abdî’l-Hak el-Belûşî (Medinetü’l-Münevver: Mektebetü’l-İmân, 1412/1991), 4/84 (No. 1848). Diğer bir sened için bk. a.g.e., 4/160 (No. 1939).

¹³ Tirmizî’nin çokça kullandığı bu terimden ne kastettiği tam olarak bilinmemektedir. Şu manalardan birini veya birkaçını kastettiği düşünülmektedir: 1. Hasen iken kendisini destekleyen başka rivayetlerle sahîh derecesine yükselen hadis; 2. Birden fazla senedi olup da bazısı hasen, bazısı ise sahîh olan hadis; 3. Bazı alimlerce sahîh, bazılarına göre ise hasen kabul edilen hadis; 4. Hasenden üstün olan fakat sahîh derecesine çıkmayan hadis; 5. Kendisiyle amel edilmiş olan hadis. Bk. Abdullah Aydın, “el-Hasenu’s-Sahîh”, *Hadis Istılahları Sözlüğü* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015), 113.

¹⁴ Tirmizî, “Edeb”, 29.

¹⁵ Ebû Dâvud, “Libâs”, 37 (Şuayb el-Arnaût ve Muhammed Kâmil Karabelli - 1 nolu dipnot); İbn Hibbân, *Sahîh*, 12/389 (Şuayb el-Arnaût - 1 nolu dipnot).

¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 44/159 (Şuayb el-Arnaût - 2 nolu dipnot).

nakil ehline sahîh değildir. Çünkü hadisi Ümmü Seleme'den rivâyet eden onun azatlısı Nebhân, hadisi delil olarak kabul edilmeyen (lâ yuhteccu bihî) kişilerdendir." ifadelerinde bulunmuştur.¹⁷

Öte yandan muhakkik Abdulgafûr el-Belûşî, İbn Râhûye'nin *Müsned'*inde zikrettiği rivâyetlerden birine "isnadı kavî"¹⁸, diğerine ise "isnadı zayıf" demiştir.¹⁹ Ayrıca Alî el-Kâri (1014/1605) bu rivâyetin "zayıf" olduğunu belirtirken İbn Hacer (852/1449) "Bu hadisin sıhhatinde ihtilaf edilmiştir."²⁰ "isnadı kavî" olan bu hadisi "Çoğu kimse bu hadiste Zührî'nin (124/742) Nebhân rivâyetinde tek (ferd) kaldığını, bu sebeple rivâyetin illetli olduğunu söylemiştir. Fakat bu illet kâdih (yaralayıcı) bir illet değildir. Zührî'nin tanıdığı ve Ümmü Seleme'nin sözleşmeli kölesi (Mükâteb) diye vasıflandırdığı Nebhân'ı, kimse cerh etmemiştir. Dolayısıyla onun rivâyeti reddedilmez." yorumunda bulunmuştur.²¹ Elbânî (1999) de Ebû Dâvûd'un *Sünen'*indeki rivâyete "zayıf" demiş,²² Ahmed b. Hanbel ve İbn Abdilber'in (463/1071) bu rivâyeti "zayıf" gördüğünü söylemiştir.²³

Yukarıdaki değerlendirmeler dikkate alındığında hadisin senedi hakkında yapılan cerh ağırlıklı görüşlerin Nebhân etrafında toplandığını söyleyebiliriz. Bu sebeple Nebhân'ın hadis rivâyeti açısından durumu (cerh-ta' dîl) hakkındaki önemli bilgileri paylaşmanın hadisin sıhhati açısından ipuçları vereceği kanısındayız.

Nebhân el-Mahzûmî el-Kureyşî Mevlâ Ümmü Seleme ismiyle tanınan Nebhân'ın künyesi Ebû Yahyâ'dır. Hz. Peygamber'in eşlerinden Ümmü Seleme'nin kölesi iken aralarında belirli bir ücret karşılığında mükatebe (kölenin özgürlüğüne kavuşmak için efendisiyle yaptığı anlaşma) yapmışlardır. Borcunu ödeyince Ümmü Seleme de onu azat etmiştir. İbn Şihâb ez-Zührî'nin hocalarından olup Zührî ondan iki hadis rivâyet etmiştir.²⁴ İbn Hacer, Nebhân'ın rivâyetlerini makbul görmüştür.²⁵ İbn Hibbân da Nebhân'ı sika²⁶ kabul etmiştir.²⁷ Fakat Muhakkik Şuayb el-Arnaût (2016), İbn Hibbân dışında kimsenin onu sika kabul etmediğini söylemiştir.²⁸ Diğer taraftan

¹⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi'li-ahkâmi'l-Kur'ân*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Buruc Yay., 2001), 12/358.

¹⁸ Sözlükte, sağlam ve kuvvetli anlamına gelen kavî kelimesi, bazı muhaddisler tarafından sahîhin yerine kullanılmış. Bk. Mücteba Uğur, "Kavî", *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDV Yay., 2018), 179.

¹⁹ İbn Râhûye, *Müsned*, 4/84. a.g.e. 4/160.

²⁰ Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Mirkâtü'l-mefâtih şerhu Mişkâti'l-Mesâbih* (Beyrut: Dâru'l-Fiker, 1422/2002), 5/2055-2056.

²¹ Ebû'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-Mübârekfûri, *Tuhfetü'l-ahvezî şerhu Câmi'it-Tirmizî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 8/52.

²² Ebû Dâvud, "Libâs", 37.

²³ Nâsirüddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîssi'z-za'ife ve'l-mevzû'a ve eseruhe's-seyyi'ü fi'l-ümme* (Riyâd: Daru'l-Meârif, 1413/1992), 12/907.

²⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsân Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1388/1968), 5/296; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât*, thk. es-Seyyid Şerifüddîn Ahmed (b.y.: Dâru'l-Fiker, 1395/1975), 5/486.

²⁵ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Takrîbü't-tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Suriye: Dâru'r-Raşîd, 1406/1986), 559.

²⁶ Adalet ve zabt yönünden kusursuz olan raviler için kullanılan bir ifadedir. Bk. Talat Koçyiğit, "Sika", *Hadis İstılahları* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 398.

²⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/486.

²⁸ İbn Hibbân, *Sahîh*, 10/163 (1 nolu dipnot).

Zehebî (748/1348) onu *el-Muğnî fi’l-du’afâ’* adlı eserinde zayıf raviler arasında saymış, İbn Hazm (456/1064) da onun için “mechûl”²⁹ ifadesini kullanmıştır.³⁰

Görüleceği üzere rivâyetin ravileri arasında yer alan Nebhân Mevlâ Ümmü Seleme hakkında her ne kadar olumlu yorumlar yapılmış olsa da menfi değerlendirmelerin çokluğu sebebiyle hadisin isnad yönünden zayıf olduğu söylenebilir.

Ayrıca kaynaklarda, Yûnus>Zühri>Nebhân Mevlâ Ümmü Seleme>Ümmü Seleme tarikiyle rivâyet edilen bu hadis, görebildiğimiz kadarıyla ilk dört tabakada aynı ravilerden rivâyet edilmiştir. Nitekim Nesâî *es-Sünenü’l-kübrâ*’sında, Hatîb el-Bağdâdî (463/1071) de *Târîhu Bağdâd*’ında söz konusu rivâyeti aktardıktan sonra “Bu hadisi Yunûs’tan başkasından bilmiyoruz.” demişlerdir.³¹ İsmi geçen kaynakların tamamında Hz. Peygamber ile aralarında geçen söz konusu konuşmayı aktaran Ümmü Seleme, ondan duyan sadece Nebhân, Nebhân’dan duyan sadece Zühri, Zühri’den duyan da sadece Yûnus’tur. Bu durumda hadis hakkında akla gelen ilk husus, en azından isnadının bir kısmının garîb³² olduğu değerlendirmesidir. Bu da hadisin isnadının zayıf olduğu yönünde yapılacak eleştiri noktalarından biridir. Öte yandan hadisin metni Yûnus’a kadar garîb olarak rivâyet edildiği halde ondan sonraki ravilerin sayısının çoğalması sebebiyle meşhur hale dönüşmüştür denilebilir.

3. HADİSİN METİN KRİTİĞİ

3.1. Hadisteki Metin Farklılıklarının Değerlendirilmesi

Hz. Peygamber, hadislerin mana ile (ma’nen) rivâyetine cevaz vermiştir.³³ Bu ve buna benzer sebeplerden olsa gerek ravilerin naklettiği hadis metinlerinde mana ile nakilden kaynaklı olarak bazı lafız farklılıklarına, ziyade ve noksanlıklara rastlamak mümkündür. İncelediğimiz rivâyette de anlamı değiştirmeyecek küçük lafız farklılıkları bulunmaktadır. Bunlara kısaca değinmek istiyoruz.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu hadis 11 ayrı tarikten gelmektedir. Bu rivâyetlerin genelinin metninde İbn Ümmü Mektûm ismi zikredilirken³⁴ Tirmizî’de ise onun yerine İbn Ümmü Külsûm ismi geçmektedir.³⁵

²⁹ Hadis öğrenimiyle meşhur olmamış veya alimler tarafından ilim talebesi olarak tanınmamış ve kendisinden sadece bir ravinin hadis rivayet ettiği kimse. Mechûl ravi, zayıf ravilerden kabul edilir. Bk. Aydınlı, “Muchûl”, 172.

³⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-fârîki ed-Dımaşki, *el-Muğnî fi’l-du’afâ’*, thk. Nuriddîn İtir, (b.y.: y.y., ts.), 2/694.

³¹ Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 8/293 (No. 9197); Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1422/2002), 4/20.

³² Metin veya isnad yönünden tek kalmış, yahut benzeri, başka raviler tarafından rivayet edilmemiş hadise denir. Bk. Koçyiğit, “Garîb”, 114.

³³ Bk. Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi’l-ilmî’r-rivâye*, thk. Ebû Abdullah es-Sûrakî –İbrâhîm Hamdî el-Medenî (Medine: el-Mektebetü’l-İlmiyye, ts.), 200. Ayrıca hadislerin ma’nen rivayetinin cevazı konusunda ayrıntılı bilgi ve örnekler için bk. Selman Başaran, “Hadislerin Lafız ve Mana Olarak Rivayeti Meselesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1991), 61-64.

³⁴ Örnek için bk. Ebû Dâvud, “Libâs”, 37; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 44/159 (No. 26537).

³⁵ Tirmizî, “Edeb”, 29.

Yine Hz. Peygamber, eşlerinin yanında bulunduğu esnada odalarına İbn Ümmü Mektûm girince eşlerine, “Örtünün” buyurmuştur. Buna cevap olarak, Hz. Peygamber’in eşlerinden gelen cümlelerin başında: Ebû Dâvûd, Ahmed b. Hanbel, İbn Hibbân, Nesâî ve Beyhakî’de “Biz dedik” veya “O ikisi dedi” şeklinde çoğul lafzı kullanılırken³⁶ Tirmizî ve İbn Râhûye’de “Dedim” şeklinde tekil lafzı kullanılmıştır.³⁷ Buna ilaveten hadis, İbn Hibbân’ın diğer rivâyetinde “O ikisi dedi” ifadesiyle aktarılmıştır.³⁸

İbn Râhûye’den gelen bir rivâyette Ümmü Seleme’nin yanında bulunan kadının, diğer rivâyetlerden farklı olarak Zeynep olduğu zikredilmektedir.³⁹ Ayrıca İbn Râhûye’den gelen diğer rivâyette ise Ümmü Seleme’nin yanında bulunan kişinin Meymûne olduğu belirtilmiştir.⁴⁰

Öte yandan Hatîb el-Bağdâdî’nin *Târîhu Bağdâd* adlı eserinde de bu rivâyet yer almaktadır. Ancak rivâyette dikkat çeken bir husus vardır ki o da Ümmü Seleme’nin yanında bulunan kişinin isminin Meymûne ya da Zeynep değil de Hz. Âişe olarak geçmesidir.⁴¹ Söz konusu rivâyetin isnadı ise “Hâzım b. Yahyâ el-Hulvânî>Muhammed b. Ebî’s-Seriyy>Abdurrazzâk>Ma’mer b. Râşid>Abdullah b. Mübârek>Yûnus>Zührî>Nebhân>Ümmü Seleme” şeklinde olup ilk dört ravi önceki senedler gibi aynı kişilerden oluşmaktadır. Bu durumda hadisin ravilerinden birinin veya birkaçının Ümmü Seleme’ye ilaveten olaya tanık olan peygamber eşlerinin kim olduğu konusunda kesin bir kimlik ortaya koyamadıkları söylenebilir. Bu isim farklılıkları da ister istemez metnin sıhhati hakkında birtakım şüphelere mahal bırakmaktadır.

Bununla birlikte Ebû Dâvûd ve Tirmizî’de yer alan rivâyetlerde ve Nesâî, İbn Hibbân ve Beyhâkî’de bulunan rivâyetlerin birinde “bizi bilemez” ifadesi kullanılırken⁴² Nesâî, İbn Hibbân ve Beyhâkî’den gelen diğer rivâyetlerde; Ahmed b. Hanbel ve İbn Râhûye’nin rivâyetlerinde “bizi bilemez” ifadesi bulunmamaktadır.⁴³

Ebû Dâvûd ve Tirmizî, Ahmed b. Hanbel’deki rivâyetlerde ve Nesâî, İbn Hibbân, Beyhâkî ve İbn Râhûye’den gelen rivâyetlerde “Siz de mi âmâsınız?” ifadesi bulunurken⁴⁴ diğer rivâyetlerde böyle bir ifade kullanılmamıştır.⁴⁵

³⁶ Ebû Dâvud, “Libâs”, 37; Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 8/293 (No. 9197); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 44/159 (No. 26537); İbn Hibbân, *Sahîh*, 12/387 (No. 5575); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 7/148 (No. 13525).

³⁷ Tirmizî, “Edeb”, 29; İbn Râhûye, *Müsned*, 4/84 (No. 1848).

³⁸ İbn Hibbân, *Sahîh*, 12/389 (No. 5576).

³⁹ İbn Râhûye, *Müsned*, 4/160 (No. 1939).

⁴⁰ İbn Râhûye, *Müsned*, 4/84 (No. 1848).

⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/295.

⁴² Ebû Dâvud, “Libâs”, 37; Tirmizî, “Edeb”, 29; Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 8/293 (No. 9197); İbn Hibbân, *Sahîh*, 12/389 (No. 5576); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 7/148 (No. 13525).

⁴³ Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 8/293 (No. 9198); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 44/159 (No. 26537); İbn Râhûye, *Müsned*, 4/84; İbn Hibbân, *Sahîh*, 12/387 (No. 5575); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 7/147 (No. 13524).

⁴⁴ Ebû Dâvud, “Libâs”, 37; Tirmizî, “Edeb”, 29; Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 8/293 (No. 9197); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 44/159 (No. 26537); İbn Hibbân, *Sahîh*, 12/387 (No. 5575); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 7/148 (No. 13525); İbn Râhûye, *Müsned*, 4/84 (No. 1848).

⁴⁵ Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 8/293 (No. 9198); İbn Hibbân, *Sahîh*, 12/389 (No. 5576); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 7/147 (No. 13524); İbn Râhûye, *Müsned*, 4/160 (No. 1939).

Rivâyetlerin çoğunda “Ben ve Meymûne, Rasûlullah’ın yanında idik.” şeklinde nakledilen hadis,⁴⁶ bazı rivâyetlerde ise “Ben ve Meymûne oturuyorduk. Rasûlullah, sonradan yanımıza gelerek oturdu.” şeklinde aktarılmıştır.⁴⁷

Son olarak Hz. Peygamber’in eşlerine hitaben söylediği “Kalkın” lafzı ise sadece İbn Hibbân’ın *Sahîh*’indeki bir rivâyet ile⁴⁸ İbn Râhûye’nin rivâyetlerinde yer almaktadır.⁴⁹ Ayrıca kaynakların hemen hepsinde “Onu görmüyor musunuz?” şeklindeki ibare İbn Râhûye’den gelen rivâyetlerin birinde bulunmamaktadır.⁵⁰

Tüm bu söylenenlerle beraber rivâyetler arasında tam bir lafız birliğine sahip olmayan söz konusu hadisin; kaynaklar içinde ihtisâr, taktî’, benzer lafızların kullanılması ve bazı küçük ilavelere yer verilmesiyle manen rivâyetin bazı örneklerini taşıdığı söylenebilir. Diğer taraftan hadiste yukarıda zikredildiği üzere az da olsa lafız farklılıkları mevcuttur. İlk dört ravisi aynı kişilerden olduğu/oluştugu düşünülduğünde bu farklılıkların Yûnus ve ondan sonra gelen ravilerin tasarruflarından kaynaklandığı söylenebilir.

3.2. Hadis Hakkında Bazı Muhaddislerin Değerlendirmeleri

Hz. Peygamber’in eşleri, sıradan insanlar gibi olmayıp ona eş olmanın getirdiği fazladan sorumluluklara sahiptiler.⁵¹ Öncelikle onlar için temsil vazifesi söz konusuydu. Bu sebeple yaşantılarında daha dikkatli olmaları gerekmektedir. Onların yaptığı hatalar diğer Müslümanlar gibi değerlendirilmemiş,⁵² bir âyette “Ey peygamber hanımları! Sizden kim açık bir hayâsızlık yaparsa onun cezası ikiye katlanır...”⁵³ denilerek işledikleri günahın cezasının iki kat verileceği belirtilmiştir. Bu karinenin anlatmak istediği temel husus, Hz. Peygamber’in eşlerinin konum ve özellikleriyle diğer insanlara rol model olmalarıdır. Onlar büyük bir sorumluluk taşımakta, Rasûlullah’tan dolayı büyük bir imtihana tabi tutulmaktaydılar. Bu sebeple başarıları, başarısızlıkları, ödül veya cezaları da bu statüye mütenasip olacaktır.⁵⁴

Hz. Peygamber’in her söylediği sözü bağlayıcı olup olmama yönünden değerlendiren İslam alimleri, onun eşlerine yönelik söylediği sözleri de bu bakış açısıyla analiz etmişlerdir. Hz. Peygamber’in ailesi içinde gerçekleşen ve içinde birçok hükmü barındıran pek çok hadis varid olmuştur. Araştırma konusu olan Ümmü Seleme hadisi de bunlardan biridir. Ulemâ bu hadise dayanarak kadının erkeğe bakıp bakamayacağı noktasında farklı hükümler çıkarmış, yorumlar ve değerlendirmeler yapmışlardır. Hadis hakkında değerlendirmelerde bulunan muhaddislerin bazılarının görüşleri şöyledir:

⁴⁶ Örnek için bk. Ebû Dâvud, “Libâs”, 37; Tirmizî, “Edeb”, 29.

⁴⁷ Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 8/293 (No. 9198); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 7/147 (No. 13524).

⁴⁸ İbn Hibbân, *Sahîh*, 12/387 (No: 5575).

⁴⁹ İbn Râhûye, *Müsned*, 4/84 (No. 1848) ve a.g.e., 4/160 (No. 1939).

⁵⁰ İbn Râhûye, *Müsned*, 4/84 (No. 1848).

⁵¹ el-Ahzab 33/30. Mesela diğer kadınlara farz olmayan bazı hususlar Hz. Peygamber’in eşlerine farzdır. bk. el-Ahzab 33/53.

⁵² Ahmet Acarlıoğlu, “Hz. Peygamber (a.s.) Döneminde Başörtüsü”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2018), 54-55.

⁵³ el-Ahzâb 33/30.

⁵⁴ Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 2012), 4/381.

Hindistanlı muhaddis Sindî (1138/1726), “Ümmü Seleme hadisinde Hz. Peygamber’in ismi geçen iki hanımı, kapanmamanın illetinin görememek olduğunu zannettiler. Yani bu kişi göremiyor ise kapanmamıza gerek yok diye düşündüler. Fakat görememe durumu zaten adamda var. Hz. Peygamber’in ‘Örtünün’ emri üzerine kapanmama illeti kendilerinde var mı yok mu diye şüpheye düştüler. O zaman anlaşıldı ki buradaki illet birinin görmesi değil, fitneymiş. Kişi ister gözleri gören olsun ister olmasın bu durum her zaman vardır. Dolayısıyla söz konusu hadisteki görmenin illeti fitne endişesidir.” demiştir.⁵⁵ Yani bakmanın illetinin fitne olduğunu düşünen Sindî, hadisin sadece Hz. Peygamber’in eşlerine has olmadığına, söz konusu hükmün bütün kadınları ilgilendirdiğine işaret etmiş görünmektedir.

Hindistanlı hadis ve fıkıh alimi Azimâbâdî (1911) de özetle şöyle demiştir: “Ümmü Seleme hadisini, erkeğin kadına bakmasında olduğu gibi kadının da erkeğe bakmasının haramlığı fikrini benimseyenler delil getirmiştir. Bu, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel’in görüşüdür. Nevevî’ye göre de doğru görüş budur. Zira Yüce Allah’ın “Mü’min kadınlara söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar...”⁵⁶ buyurması ve kadın ile erkeğin insanoğlunun iki türü olması hasebiyle her bir tür için de haramlık söz konusudur. Bu sebeple birine haram olan diğerine de haramdır. Şu kadar var ki buradaki haramlıktan kasıt fitne korkusudur. Zira kadında şehvetin fazla, aklın da az olması sebebiyle ondaki fitneye götürme endişesi erkekten fazladır.”⁵⁷

Görüldüğü gibi hadis metnindeki bakma yasağının fitne korkusundan kaynaklandığına dikkat çeken Azimâbâdî, kadındaki bazı durumların erkekten baskın olduğunu, dolayısıyla ondaki fitne endişesinin erkeğe nazaran daha fazla olduğunu söylemektedir. Ancak Azimâbâdî’nin yukarıdaki bilimsel araştırma ve ilmî dayanaklardan uzak olduğu anlaşılan özellikle son cümlesindeki fikrine katılmamız mümkün değildir. Zira bu fikrin temelinde sahîh kabul edilen veya meramı yanlış anlaşılan bazı hadisler ile kadının ve erkeğin yaratılışına/doğasına dair toplumdaki birtakım olumsuz algıların yattığı söylenebilir. Nitekim İslam inancına göre erkek olsun kadın olsun herkes günahsız olarak doğup dünyada yaptığı amellerden sorumlu tutulur. Öte yandan Kur’an-ı Kerîm’de hak ve sorumluluk bağlamında kadın ve erkek eşit tutulmuş ve insan olarak aynı niteliklere sahip oldukları belirtilmiştir.⁵⁸ Maalesef ki Kur’an-ı Kerîm’in ve Hz. Peygamber’in kadınlara kazandırdığı onur ve eşitlik düşüncesi, Hz. Peygamber’in vefatından sonra, kadınlara karşı olumsuz kanaatlere dönüşmüş ve çok geçmeden bu düşünce ulemâ ve toplumun bazı kesimlerinin bakış açısına hâkim olmuştur.⁵⁹

⁵⁵ Ebü’l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî, *Fethu’l-vedûd bi-şerhi Süneni Ebî Dâvud*, thk. Muhammed Zekî el-Havlî (Medine: Mektebetü’l-Edvâi’l-Menâr - el-Mektebetü’l-Arabiyye, 1431/2010), 4/135.

⁵⁶ en-Nûr 24/31.

⁵⁷ Ebü’t-Tayyîb el-Azimâbâdî, *Avnü’l-ma’bûd şerhü Süneni Ebî Davûd (ve mea’hu haşiye İbn Kayyîm)* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1415/1994), 11/114.

⁵⁸ el-Ahzab 33/35.

⁵⁹ Kamil Çakın, “Geleneysel İslam Kültüründe Kadının Fitne Olarak Algılanması”, *Dini Araştırmalar Dergisi/Kadın Özel Sayısı 19/49* (Kasım 2016), 110-124.

Yine Ebû Dâvûd şarihlerinden Hindistanlı fıkıh ve hadis alimi Sehârenfûrî (1927) de benzer şekilde "Bu hadis, kadının erkeğe bakmasının caiz olmadığına delilidir." demiştir.⁶⁰

Modern şârihlerden Muhammed el-Uremî ise bu hadise iki yönden bakmak gerektiğini söylemiştir. Birincisi: Bu hadis tenkit ehline göre sahîh değildir. Çünkü hadisi Nebhân rivâyet etmiştir. Onun hadisleriyle ihticac edilmez. İkincisi: Eğer bu hadisi sahîh kabul edersek bu durum, hicab emrinin onlara daha ağır olması gibi Hz. Peygamber'in hürmete layık olan eşleri için tağlizi (ağırlaştırılmış) bir durumdur. Ebû Dâvûd ve diğer hadis imamı da buna işaret etmektedir.⁶¹ Nitekim Hafız İbn Hacer'in şu sözü bu durumu desteklemektedir: "Kadınlar örtünmeye riâyet ederek mescide, çarşıya veya seyahate serbestçe çıkabiliyordu. Bu esnada erkeklere (göbek ve diz kapağı dışındaki bölgelerine) bakabiliyorlardı. Zira erkeklere, kadınlar onlara bakmasın diye örtünme emri verilmemişti. Bu da iki cins arasındaki hükmün farklı olduğunu gösterir." Ayrıca Gazzâlî (505/1111) de kadının erkeğe bakmasının caiz olduğunu söylemiş ve şöyle demiştir: "Erkeğin yüzü kadın için avret değildir. Kadın isterse onun yüzüne bakabilir. Ama erkek kadının yüzüne bakamaz. Kadın için erkeğin durumu, erkeğin tüysüz yüzü erkeğe bakması gibidir. Eğer fitne endişesi söz konusuysa bakmak haram olur." demiştir.⁶²

Riyâzu's-Sâlihîn'i şerh eden bazı hadisçiler de âmânın karşısındaki örtünme emrinin sadece Hz. Peygamber'in eşlerine has olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre buradaki örtünme tavsiyesi tenbih anlamındadır. Aslında şehvetsiz bir şekilde kadınların erkeklerin göbek ve diz kapağı dışındaki yerlerine bakmalarında sakınca yoktur. Şehvetsiz bakmanın tayini ve tespiti zor olduğu için ortaya çıkabilecek muhtemel yanlışlıkları önlemek maksadıyla ihtiyatlı davranmaları tavsiye edilmiştir, yorumunda bulunmuşlardır.⁶³

Araştırma konusu olan hadisin doğru anlaşılmasına katkı sunan yorumlardan biri de Yavuz Köktaş'a aittir. Köktaş,

"Burada mesele aslında onların İbn Ümmü Mektûm'u görmesi değildir. Belki 'siz onu görmüyor musunuz?' denilerek zahiren bu dile getirildi. Fakat maksat, tesettüre vurguydu. Hicâb âyeti yeni nâzil olmuştu. Hem kalpler hem de bedenler tesettüre iyice alıştırmalıydı. Peygamber'in hanımlarına 'Örtünün!' denilerek aslında hem onlara hem de Müslüman ümmetin kadınlarına nasıl olursa olsun yabancı bir erkeğin yanında tesettürlü olunması gerektiği vurgulanmış oldu. Yabancı bir erkeğe veya kadına dikkatlice bakmak, onu süzmek elbette doğru değildi. Ama burada söz konusu olan İbn Ümmü Mektûm'a 'bakılması' değildi. Zira normal şartlar altında bir erkekle konuşulması ve bu arada ona bakılması haram değildi. Haram olan, kalplerdeki fitne ateşiyle 'bakmak'tı. Orada bu durum mevzu bahis değildi. Ama tesettür konusunda hiçbir gevşeklik gösterilmemeliydi. Gözleri görmüyor da olsa bir erkeğe karşı taviz verilmemeliydi. Hz. Peygamber'in hanımları da olsa tesettüre tam riâyet edilmeliydi."⁶⁴

⁶⁰ Halîl b. Ahmed b. Mecîd Sehârenfûrî, *Bezlü'l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd*, ta'lik. Takîyüddîn en-Nedvî (Hindistan: ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, 1427/2006), 12/141.

⁶¹ Muhammed el-Üremî Emîn b. Abdillâh el-Alevî el-Hareri eş-Şâfiî, *el-Kevkebü'l-vehhâc ve'r-ravzu'l-behhâc fî şerhî Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, nşr. Hâşim Muhammed el-Mehdî (b.y.: Dâru'l- Minhâc - Dâru Tavkî'n-Necât, 1430/2009), 16/261.

⁶² Muhammed el-Üremî, *el-Kevkebü'l-vehhâc*, 16/261.

⁶³ M. Yaşar Kandemir vd., *Riyâzü's Sâlihîn Peygamberimizden Hayat Ölçüleri* (İstanbul: Erkam Yay., 2019), 7/88.

⁶⁴ Yavuz Köktaş, *Kur'ân'a Aykırı Görünen Hadisler* (İstanbul: İnsan Yay., 2015), 352-353.

diyerek Hz. Peygamber'in "örtünün" hitabının tesettürde hassasiyet gösterilmesi gerektiğini vurgulamak için olduğunu belirtmiştir.

Meseleye farklı bir şekilde yaklaşan günümüz şarihlerinden bazıları ise kadının, erkeğin yüzüne bakmasının haram olduğunu kabul etmekle beraber, perde arkasına çekilme mevzusunu da dile getirmişlerdir. Ve bunun sadece Hz. Peygamber'in hanımlarına has olduğunu söylemişlerdir. Onlar, hadiste geçen örtünmeyle alakalı meseleyi Hz. Peygamber'in eşlerinin özel durumlarından (mü'minlerin anneleri olmalarından) kaynaklandığını söylemiş, âmâ da olsa bir erkek gelince hem ona bakmamaları hem de perde arkasına çekilmeleri gerektiğini vurgulamışlardır. Fakat diğer kadınların yabancı bir erkekle karşılaştıklarında perde arkasına çekilmelerine gerek yoktur ama ona bakmaları haram olur. Çünkü bakışlardan fitne hâsıl olabilir, demişlerdir.⁶⁵

Zeydî alim Emîr es-San'ânî (1182/1768) de söz konusu hadisi zayıf kabul etmekle beraber, "Mü'min kadınlara söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar..." âyeti ve Ümmü Seleme hadisi hicabı gerektirir. Bu da bir kadının yabancı bir erkeğe bakışının haram olduğunun delilidir, yorumunda bulunmuştur.⁶⁶ San'ânî, burada, kadının yabancı bir erkeğe bakmasının haramlığı hususunda incelediğimiz hadisi destekleyecek şekilde Nûr sûresi 31. âyetini de ele almıştır.

Emîr es-San'ânî gibi bazı şarihlerin yanında, bu âyetin tefsirini yaparken Ümmü Seleme hadisiyle bağlantılı olarak değerlendirmelerde bulunan bazı müfessirler de bulunmaktadır. Kısaca bunlara da değinmek istiyoruz.

3.3. Hadis Hakkında Bazı Müfessirlerin Değerlendirmeleri

Öncelikle belirtmek gerekir ki "Mü'min kadınlara söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar..."⁶⁷ âyetinin literal anlamı söz konusu hadisi destekler niteliktedir. Bu açıdan âyetin müfessirler tarafından nasıl açıklandığı önem arz etmektedir.

Beğavî (516/1122), "Bu âyette mü'min kadınların mahremi olmayan erkeklerden kendini muhafaza etmesine ve örtünmelerine işaret vardır. Zira Hz. Peygamber âmâ olan sahabinin yanında dahî eşlerinden örtünmelerini istemiştir."⁶⁸ diyerek kadının yabancı bir erkeğin karşısında örtünmesi gerektiğini Ümmü Seleme hadisiyle izah etmeye çalışmıştır

Zemahşerî (538/1144) de Nûr sûresi 31. âyetini açıklarken Müslüman kadınların mahrem olmayan erkeğin diz ile göbük arasına bakmasının haram olduğunu, onun dışındaki bölgelerine

⁶⁵ Mustafa el-Hin vd., *Nüzhetü'l-muttakin şerhi Riyâzu's-Salihîn*, çev. Abdulvehhab Öztürk (İstanbul: Karaman Yay., 2011), 2/474.

⁶⁶ Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl es-San'ânî, *et-Tahbîr li-îzâhi me'ânî't-teysîr*, thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk Ebû Mus'ab (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1433/2012), 6/666-667.

⁶⁷ en-Nûr 24/31.

⁶⁸ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr - Osman Cum'a Damîriyye - Süleyman Müslim el-Haraş (Riyad: Dâru Tayyibe, 1417/1997), 6/33.

bakmakta beis olmadığını söylemiş ve "Bir kadının yabancılara karşı gözünü kapatması en uygun olanıdır." demiştir. Konuyla ilgili olarak da incelediğimiz Ümmü Seleme hadisini örnek vermiştir.⁶⁹

Nur suresi 30 ve 31. âyetlerini beraber değerlendiren Fahrettin er-Râzî (606/1210) ise, "Bu âyetlerle Allah (c.c) erkeğin kadına bakmasını yasakladığı gibi kadının da erkeğe bakmasını yasaklamıştır. Gözlerin karşı cinse bakmaktan sakındırılmasının, ırzları korumaktan önce zikredilmesinin sebebini ise göz harama bakmazsa yanlış iş yapmaktan korunmuş olur." ifadeleriyle açıklamıştır.⁷⁰ Faslı Müfessir İbn Acîbe (1224/1809) de âyette gözü haramdan korumanın ırzı korumaktan önce dile getirilmesinin sebebini, "Bakış, zinanın postacısı ve günahların öncüsüdür. Kalpteki hevanın tohumu, gözlerin arzulu bakışlarıdır." şeklinde yorumlamış, "Mü'min kadınlara söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar..." âyetini ise "Örtünerek ve zinadan korunarak harama düşmekten sakınsınlar, erkeklerin ve kadınların bakılması helal olmayan avret yerlerine bakmasınlar." ifadelerini kullanarak izah etmiştir. Ona göre bir kadının zaruret olmaksızın yabancı bir erkeğin yüz ve kolları dışında vücuduna bakması helal değildir. Yahut şehvetle bakması helal değildir.⁷¹ Elmalılı (1942) da konuyla ilgili benzer şekilde şunları söylemiştir: "Kadınlar kendilerine helal olmayan erkeklere bakmaktan sakınsınlar. Zira bakmak zinanın habercisidir. Âyette öncelikle bakışların indirilmek istenmesi bu nükteye işaret eder."⁷²

Taberî (310/923) ve İbn Kesîr (774/1373) de aynı âyetin "Mü'min kadınlara söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar..." kısmını açıklarken şöyle demişlerdir: "Alimlerin birçoğu kadınların yabancı erkeklere şehvetle olsun veya olmasın bakmasının caiz olmadığını söylemiş ve görüşlerine de Ümmü Seleme hadisini delil getirmişlerdir. Alimlerin bir kısmı ise kadınların, kendilerine mahrem olmayan kişilere şehvet duygusu olmadan bakmalarının helal olduğunu söylemiş ve Hz. Âişe hadisini⁷³ delil getirmişlerdir."⁷⁴

Buraya kadar saymış olduğumuz alimler; genel olarak meseleye, haram veya helal olma yönüyle yaklaşmış ve erkeğin kadına bakmasının haram olduğu gibi kadının da şehvetli bir şekilde erkeğe bakmasının haram olduğu kanaatine varmışlardır. Şimdi de Ümmü Seleme hadisiyle teâruz ettiği söylenen hadisleri ele alarak rivâyet hakkındaki görüşlere farklı açılardan bakmaya çalışacağız.

3.4. Ümmü Seleme Rivâyetine Muarız Kabul Edilen Hadisler

⁶⁹ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâr-u'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1986), 3/229.

⁷⁰ Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Tefsîr-i kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, çev. Suat Yıldırım vd. (İstanbul: Huzur Yay., 2002), 17/40.

⁷¹ İbn Acîbe Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî eş-Şâzelî, *Bahrü'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yay., 2012), 6/428.

⁷² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım (Zehraveyn) Yay., 1992), 6/13.

⁷³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Rasûlillâh Sallallahü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih (Sahîh-i Buhârî)*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Cihâd", 81, "İydeyn", 2.

⁷⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Amülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Taberî Tefsîri*, çev. Hasan Karakaya - Kerim Aytekin (İstanbul: Hisar Yay., 1996), 6/138-139; Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşki eş-Şâfiî, *Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsîri*, çev. Bekir Karlıağa - Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yay., 1983), 6/5860.

Hz. Aîşe'den rivâyet edilen bir hadiste, "Bir bayram günü Habeşliler, ellerine aldıkları kalkan ve mızrakla oynuyorlardı. Ben onları izlemek için Rasûlullah'tan izin istedim veya Rasûlullah bana 'Onları izlemek istermisin?' dedi. Ben de 'evet' dedim. Rasûlullah beni arkasına oturttu. Yüzüm yüzüne değiyordu. Rasûlullah onlara: 'Devam edin Habeşliler.' dedi. Ben bakmaktan bıkınca Rasûlullah 'Yeter mi?' dedi. Bende evet deyince, Rasûlullah 'O halde içeri git.' dedi."⁷⁵ buyrulmuştur. Bu hadisin Ümmü Seleme hadisine muarız olduğunu ifade eden görüşlerin bulunduğu söyleyen İbn Kayyim el-Cevziyye (751/1350) şöyle demiştir: "Bazı kimseler Ümmü Seleme hadisini esas alarak bir kadının her halde bir erkeğe bakmasını haram kılmış, bir kısmı ise Sahîhayn'da geçen Hz. Âişe rivâyetinden dolayı 'bir kadının bir erkeğe bakmasını' caiz görmüştür. Yine bu iki rivâyetin arasını bulmaya çalışan (te'lif) bazılarına göre ise belki "Habeşi kıssası" örtünme âyetinden önce vuku bulmuştu veya bu yasak sadece Hz. Peygamber zevcelerine has kılınmıştı."⁷⁶

Öte yandan Nevevî (676/1277), Hz. Âişe hadisini yorumlarken: "Âişe daha küçük, bâliğa olmamış idi veya bu olay örtünme emrinden önce gerçekleşmişti." demiştir.⁷⁷ Bu görüşe katılmayan Hâfız İbn Hacer: "Hadisin bazı tariklerine göre, sözü edilen hadisenin Habeşistan heyetinin Medine'ye gelmesinden sonra vuku bulduğundan bahsedilmektedir. Bu heyet ise hicretin yedinci yılında gelmiştir. O zamanlar Hz. Âişe on altı yaşında olmalıdır." demiştir.⁷⁸ Suyûtî (911/1505) de bu konuda İbn Hacer'le benzer ifadeleri kullanmıştır.⁷⁹

Kişinin bakışında iki yönün olduğunu söyleyen Sindî: "Ümmü Seleme hadisi mutlak olarak yabancıya (ecnebi) bakmayı yasaklıyor. Bunun tersi olarak 'Habeşi kıssası' kadının yabancı bir erkeğe bakabileceğine delalet ediyor. Şayet Hz. Âişe daha buluğa ermemiş denilirse o zaman da delil olarak kadınların namazda erkekleri görebildikleri hadisi getirilir. Şehvetle olmadığı sürece kadınların erkeğe bakışları yasaklanmaz." yorumunda bunmuştur.⁸⁰

Bu mevzudaki görüşlerden biri de ihtilâfü'l-hadîs konusunda eser telif eden ilk alimlerden İbn Kuteybe'ye (276/889) aittir. O, "*Te'vîlu Muhtelifi'l-hadîs*" adlı eserinde bu meseleye de yer vermiş ve birileri tarafından Kur'an-ı Kerîm'in⁸¹ ve icmâ'ın iptal ettiği bir hadis olarak görülen Ümmü Seleme hadisini te'lif etmiştir. Ona göre ulemâ, Hz. Peygamber zamanında kadınların mescide gidip erkeklerin arkasında namaz kıldığına⁸² dair hadisleri delil getirerek kadınların erkeklere

⁷⁵ Buhârî, "Cihâd", 81, "İydeyn", 2; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fûad Abdalbâkî (Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), "Salâtü'l-İydeyn", 5.

⁷⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşki el-Hanbelî, *İ'lâmü'l-muavakkî'în an rabbi'l-âlemîn*, thk. Muhammed Abdusselâm İbrâhîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1991), 4/260.

⁷⁷ Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu sahîhi Müslim el-Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1392/1972), 6/184.

⁷⁸ Azîmâbâdî, *Avnû'l-ma'bûd*, 11/114.

⁷⁹ Alî el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 5/2055-2056.

⁸⁰ Sindî, *Fethu'l-vedûd*, 4/136.

⁸¹ "...Zinetlerini açıp göstermesinler. Ancak bunlardan görünmesi zarûrî olan (yüz, eller ve ayaklar) müstesnadır..." en-Nûr 24/31.

⁸² Buhârî, "Ezân", 164-166. Bu bablarda rivayet edilen hadislerin birinde Hz. Peygamber'in, namazdan çıkmak için selam verdikten sonra kadınların kalkıp gittiği fakat kendisinin biraz daha beklediği bilgisi geçmektedir. Hadisin ravilerinden olan İbn Şihâb ez-Zühri, hadisi rivayet ettikten sonra "Bana kalırsa Hz. Peygamber,

bakmalarının haram olmadığı hususunda icmâ etmiştir. Dolayısıyla onların bu icmaları Ümmü Seleme hadisini reddetmektedir. Mevcut teâruzu gidermek isteyen İbn Kuteybe söz konusu hadisi te'vil etmek maksadıyla şöyle demiştir: Şüphesiz Allah (c.c.) Rasûlullah'ın hanımlarına örtünmeyi emretmiş, bize de "...Peygamber hanımlarından bir şey istediğinizde, onlar perde arkasında iken isteyin..."⁸³ buyurarak onlarla ancak perde arkasından konuşmamızı emretmiştir. Bu sebeple onların yanına arada perde olmaksızın girilmesi yasaktır. Bu kişi âmâ olsa da, olmasa da eşittir. Eğer böyle yapmazsa Allah'ın emrine karşı gelmiş olur. Rasûlullah'ın hanımları da herhangi bir erkeğin yanlarına girmesine izin verirlerse Allah'a âsî olmuş olurlar. Dolayısıyla Rasûlullah'ın hanımlarıyla nikahlanmanın haram olduğu gibi bu da sadece Rasûlullah'ın hanımlarına has bir hükümdür. Fakat Rasûlullah'ın hanımları hac ve diğer farz ibadetler için veya dışarı çıkmalarını gerektirecek zaruri bir ihtiyaç durumunda, perde arkasından konuşma farzı ortadan kalkar. Çünkü bu durumda onların huzuruna kimse girmiş olmamaktadır. Bu nedenle sadece örtünmeleri yeterlidir. Perde arkasına çekilmelerine gerek yoktur. Zira bu farz sadece oturdukları evler için vâkî olmuştur.⁸⁴

Aynı hususta yorum yapanlardan Tahâvî (321/933), " 'Peygamber hanımlarından bir şey istediğinizde perde arkasındayken isteyin.'⁸⁵ âyeti, Ümmü Seleme'den gelen hadisi desteklemektedir. Böylelikle hem erkeklerin, mü'minlerin annelerini hem de mü'minlerin annelerinin, erkekleri görmeleri yasaklanmıştır. İki tarafın da birbirlerine bakması haramdır. Kişi ister görsün ister de kör olsun bu hitabın içine girer. Kör kişiyi bir taraf gördüğü için haram, gözleri görenlerin ise ikisi de birbirini gördüğü için haramdır. Bazı vehmeden kişiler de bu hadisin Hz. Âişe'den gelen 'Habeşi kıssasına' ters düştüğünü zannettiler." ifadelerini kullanmıştır.⁸⁶

Yine avret yerleri dışında erkeğe bakılabileceğini söyleyenler Fatma bt. Kays (54/674 [?]) hadisini delil getirirler.⁸⁷ Bu hadise göre Rasûlullah, kocasından ayrılan Fatma bt. Kays'ı iddet beklemesi için Ümmü Mektûm'un yanına gönderir ve ona: "Ümmü Mektûm gözleri görmeyen bir adamdır. Onun yanında elbiseni değiştirecek olursan o seni görmez." buyurur.⁸⁸

Ümmü Seleme hadisinin bu hadisle çeliştiğini düşünen Elbanî (1999), Ümmü Seleme hadisini eleştirmiş ve "Zayıf isnadlı bir hadis olmakla beraber, metni de münkerdir. Çünkü o, Fatma bt. Kays hadisine şu iki yönden muhaliftir. Birincisi: Hz. Peygamber, Fatma bt. Kays'a, İbn Ümmü Mektûm'un yanında kalma iznini iddetini beklemesi için vermiştir. Ümmü Seleme hadisinde ise Hz. Peygamber'in yanında Ümmü Seleme ve Meymûne bulunduğu esnada İbn Ümmü Mektûm

erkekler ile kadınların karşılaşmasını önlemek için beklerdi. Tabii en doğrusunu Allah bilir." İfadelerini kullanmıştır. (Buhârî, "Ezân", 164 [No. 870]).

⁸³ el-Ahzâb 33/53. Konuyla ilgili *Ku'an Yolu* adlı tefsirde şu yorum yapılmıştır: "Peygamber eşlerinin her türlü şaibeden, münafıklarla kendini bilmezlerin dedikodu malzemesi olmaktan uzak kalmalarını sağlamak maksadıyla bundan böyle yabancılarla hep perde arkasından görüşüp konuşmaları emredilmiştir." (Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/397.)

⁸⁴ Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vîlu muhtelifi'l hadîs* (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî - Müessesetü'l-İşrâk, 2. Basım, 1420/1999), çev. M. Hayri Kırbasoğlu, *Hadîs Müdâfaası* (İstanbul: Kayıhan Yay., 3. Basım, 1998), 348-349.

⁸⁵ el-Ahzâb 33/53.

⁸⁶ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacri el-Mısri et-Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaût (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), 1/265.

⁸⁷ Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd*, 11/114.

⁸⁸ Müslim, "Talâk", 6; Ebû Davûd, "Talâk", 39.

yanlarına girmiştir. İkincisi: Hz. Peygamber'in Fatma bt. Kays'a verdiği izin, onun İbn Ümmü Mektûm'a bakmasının caiz olduğunu gösterir. Ümmü Seleme hadisi ise bunun aksini ifade etmektedir. Bununla beraber Hz. Âişe'nin oynayan Habeşileri izlediğine dair müttefekun aleyh olan hadis, bir kadının, bir erkeğin avret mahalli (göbekte diz kapağı arası) dışındaki bölgelerine bakabileceğinin delilidir. Şâyet erkeklere bakmak yasak olsaydı onların da kadınlar gibi örtünmeleri emredilirdi." ifadelerini kullanmıştır. Diğer taraftan Ebû Dâvûd ve Ahmed b. Hanbel'in Fatma bt. Kays ve Ümmü Seleme hadisini cem ettiğini söyleyen Elbânî, "Bu cem Ümmü Seleme hadisi sahîh ise yapılabilir. Eğer sahîh değilse buna gerek yoktur." demiştir.⁸⁹

Ebû Dâvûd da *Sünen'*inde, Ümmü Seleme rivâyetini zikrettikten sonra: "Bu emir sadece Hz. Peygamber'in hanımlarına hastır. Bütün kadınları kapsamaz." yorumunda bulunmuş, akabinde de Hz. Peygamber'in Fatma bt. Kays'a hitaben söylediği: 'İbn Ümmü Mektûm'un yanında iddetini bekle zira o âmâdır. Elbiseni onun yanında çıkarabilirsin dedi.' şeklindeki hadisi aktarmıştır. Böylece bu rivâyetin bütün kadınlar için geçerli olduğunu vurgulayan Ebû Dâvûd, birbirine zıt görünen iki rivâyetin ortak noktasını bulmak (te'lif) istemiştir.⁹⁰ Ancak bu iki hadisi cem ettiğimizde şöyle bir çelişki de ortaya çıkmaktadır. Hz. Âişe de Hz. Peygamber'in eşlerinden biridir. Bu durumda Hz. Peygamber'in eşlerinin yabancı bir erkeğe bakabileceğini belirten "Habeşi kıssası" ile bakmaları yasaklanan Ümmü Seleme hadisini nasıl değerlendirmemiz gerekiyor? Bize göre bu durum şu şekilde anlaşılabilir: Uzakta bulunan insanlara bakmakla aynı odanın içinde bulunan muhataba bakmak bir olmaz. Hz. Âişe Habeşlileri herkesin bulunduğu bir ortamda uzaktan izliyordu. Ümmü Seleme hadisinde ise olay bir odanın içinde gerçekleşmiştir. Muhtemelen muhatapların birbirlerine çok yakın olduğu bir ortam vardı. Dolayısıyla topluluğu izlemekle bir kişiyi izlemek arasında birçok fark vardır. Samimi bir ortamda, karısının örtünmemiş olduğu halde âmâ da olsa erkeğe bakmasıyla kocada veya o ortamın dışındakilerde fitne endişesi oluşturabilir. Tabii böyle bir fitnenin hâsıl olabileceği Hz. Peygamber ve eşleri için düşünülemez. O zaman buradaki yasaktan kastın bu tür durumlara mahal vermemek adına İslam ümmeti için yapılmış bir uyarıdan ibaret olduğunu söylemek mümkündür.

Konuya farklı bir bakış açısı getiren İbn Hacer, Ebû Dâvûd'un yaptığı cem/te'lif'i doğru bulur ve şöyle der: "İbn Ümmü Mektûm'a karşı örtünme emri, onun âmâ olması dolayısıyla. Çünkü o farkına varmadan vücudunun herhangi bir yeri açılabilir. Dolayısıyla bakma yasağı mutlak değildir." Belki de bu sebeple Hz. Peygamber, İbn Ümmü Mektûm'a karşı eşlerinin örtünmelerini/ona bakmamalarını istemiştir. Yine İbn Hacer devamla daha önce de geçtiği üzere şunları söyler: "Kadınlar örtünmeye riâyet ederek mescide, çarşıya veya seyahate serbestçe çıkabiliyordu. Bu esnada erkeklere (göbekte ve diz kapağı dışındaki bölgelerine) bakabiliyorlardı. Zira erkeklere, kadınlar onlara bakmasın diye örtünme emri verilmemişti. Bu da iki cins arasındaki hükmün farklı olduğunu gösterir."⁹¹

⁸⁹ Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'z-za'ife ve'l-mevzû'a*, 12/906-907.

⁹⁰ Ebû Dâvud, "Libâs", 37.

⁹¹ İbn Hacer Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi'r-Râfi'iyi'l-kebîr*, thk. Hasan Abbâs Kutub (b.y.: Müessesetü Kurtuba - Dâru'l-Meşkât lil-Bahsi'l-Alemî, 1416/1995), 3/309; Mubârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 8/51.

Suyûtî de İbn Hacer'i destekler nitelikte şu yorumu yapmıştır: "Hicap emrinden sonra, Hz. Peygamber zamanında kadınlar mescide gelip namaz kılıyorlardı ve orada bulunan erkekleri görebiliyorlardı. Hz. Peygamber bunu yasaklamamıştır. Bu da bir kadının erkeğe bakabileceğinin delilidir. Kadın, erkeğin görmemesi için örtünmeyle emredildi fakat erkek, (göbekte diz kapağı arası hariç) böyle bir emre muhatap olmamıştır.⁹²

Fatma bt. Kays ve Ümmü Seleme rivâyetlerinin arasını bulan (cem-te'lîf) görüşlerden biri de Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'ye (543/1148) aittir. O: "Fatma bt. Kays'ın, Ümmü Şerik'in evinden Ümmü Mektûm'un evine taşınmasının emredilmesi, bunun onun için Ümmü Şerik'in evinde kalmasından daha iyi ve uygun olmasından ötürüdür. Zira Ümmü Şerik'in yanına gidip gelenlerin çokluğu gibi özel bir durumu vardı. Dolayısıyla Fatma'yı görecekt kişiler de çoğalırdı. İbn Ümmü Mektûm'un evinde ise kimse onu göremezdi. Fatma'nın gözünü İbn Ümmü Mektûm'dan sakındırması ihtimali buna göre daha güçlü ve daha uygun düştüğünden, Hz. Peygamber bu hususta ona müsaade etmiş olmaktadır." yorumunda bulunmuştur.⁹³

Şâfiî fakihî Ahmed b. Hüseyin er-Remlî (844/1441) de bazıları, Fatma bt. Kays hadisiyle (aynı odada) tek kalmamak kaydıyla kadının erkeğe bakmasının caiz olduğunu, kadınlar için adamların (göbekte diz kapağı dışında) açığa çıkan avretlerine bakmakta bir sıkıntı olmadığını söylemiştir:

"Fakat Fatma bt. Kays hadisinde İbn Ümmü Mektûm'a bakılacağına dair iznin delili yoktur. Bilakis o, Ümmü Şerik'in evinde giyinme esnasında kendisine bakılabileceğinin hilafına, onun yanına kendisine bakılamayacağına emin olduğu için gönderilmiştir. Diğer taraftan orada Fatma bt. Kays'ın, İbn Ümmü Mektûm'a bakması da yasaklanmıştır. Dolayısıyla Ümmü Seleme hadisinde kadının erkeğe bakmasındaki haramlık ziyadesiyle vardır. Çünkü Hz. Peygamber'in eşlerinin kapanma şartları diğer kadınlara nazaran daha ağırdır. Ayrıca bu hadisle, bu durum sadece Hz. Peygamber'in eşlerine hastır, delili de çıkartılamaz"

yorumunda bulunmuştur.⁹⁴

Son dönem selefi alimlerinden olan Suudi Arabistanlı Muhammed b. Sâlih Useymîn (2001) de bir erkeğin kadına bakışının haram olduğunu söylemiştir: "Fakat bu bir anlık bir bakışsa adam ondan sorumlu değildir. Çünkü bu bakış isteyerek olmamıştır. Ümmü Seleme hadisine gelince Hz. Peygamber âmâ bile olsa bir adam karşısında örtünmeyi emretmiştir. Fakat bu hadis zayıftır. Çünkü Fatma bt. Kays rivâyeti gibi sahîh olan hadisler bu rivâyeti reddetmektedir." yorumunda bulunmuştur.⁹⁵ Bu şekilde Useymîn, araştırdığımız hadisi, sahîh rivâyetlerle çeliştiği için metin

⁹² Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *et-Tevşîh Şerhu Câmi'i's-Sahîh*, thk. Rıdvân Câm' Rıdvân (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998), 7/3297; Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtîh*, 5/2056; Mubârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezi*, 8/51.

⁹³ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beyrut-Lübnan, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 3/380-381; Kurtubî, *el-Câmi'li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 12/358.

⁹⁴ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Hüseyin b. Hasen er-Remlî el-Makdisî, *Şerhu Süneni Ebî Dâvud*, thk. Hâlid er-Rabât (b.y.: Dâru'l-Felâh, 1437/2016), 10/153-155.

⁹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâlih b. Muhammed b. Süleymân el-Useymin et-Temîmî, *Şerhu Riyâzi's-Sâlihîn* (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1426/2005), 6/363-364.

yönünden zayıf kabul etmiştir. Ona göre bir kadın, yabancı dahi olsa bir erkeğe, şehvet duymadan ve ondan faydalanmayı amaçlamadan bakabilir.

Fatma bt. Kays hadisini "...*Apaçık hayasızlık yapmış olmadıkça onları evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar...*"⁹⁶ âyetine aykırı gören Hz. Ömer (23/644) ise "Unutması veya hata etmesi mümkün olan bir kadının rivâyetleriyle Allah'ın kitabı terk edilmez."⁹⁷ diyerek bu rivâyeti reddetmiştir. Ancak Hz. Ömer'in âyete dayanarak bu rivâyeti reddetmesi onun sahîh olmadığı anlamına gelmez. Zira Hz. Âişe'den gelen "Fatma'nın evi kenar semtte (Medine dışında) ve ıssız bir yerde olduğu için Rasûlullah (kocasının evinden çıkmasına) ruhsat tanımıştı."⁹⁸ rivâyeti, Fatma bt. Kays'ın doğru söylediğine işaret etmektedir. Zira Buhârî'nin (256/870) de Hz. Âişe'den gelen bu rivâyeti naklederek Fatma bt. Kays hadisini sahîh kabul ettiği ve bunu sadece Fatma bt. Kays'a ait bir ruhsat olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.⁹⁹

Son olarak müctehid ve muhaddis İbn Dakîk (702/1302), Fatma bt. Kays hadisini zayıf görmüştür. Cumhur ulemâya göre sahîh olan görüş, erkeğin kadına bakmasının haram olduğu gibi kadının da erkeğe bakmasının haram oluşudur. "*Mü'min kadınlara söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar.*" âyeti de bunun delilidir. Ümmü Seleme hadisinde fitne ortaktır. Yani erkeğin de kadının da karşı cinse bakması sakıncalıdır, demiştir.¹⁰⁰

Araştırmamızın sonuç kısmına geçmeden önce konuyla ilgili şu değerlendirmelere de yer vermenin uygun olacağı kanısındayız:

Hadislerin düğümlendiği esas nokta, bir kadının yabancı bir erkeğe bakmasının helal olup olmadığı meselesidir. Şarihler ve müfessirler konuyu bu açıdan ele alıp fihhi değerlendirmelerde bulunmuş ve bazı çözümler üretmişlerdir. Mesela yasaklanan şeyin bir erkeğin avret yerlerine bakmak olduğunu, görünen diğer yerlerine bakmada ise mahsur olmadığını belirtmişlerdir. Fakat bu yorum meseleye sadece 'bakma' açısından yaklaştığından isabetli bir yorum değildir. Şâyet rivâyetlere bu açıdan yaklaşırsa bazı sorunların oluşması kaçınılmazdır. Kuşkusuz evlilik bağı olmaksızın kadın veya erkeğin birbirlerine şehvetle bakmaları haramdır. Ancak hayatın bazı gerçekleri vardır. Kadın ve erkek aynı toplumda beraberce yaşamaktadır. Günümüzde bu kaçınılmaz bir hal almıştır.¹⁰¹ Meseleye bu yönüyle yaklaşılacak olunursa; camide, çarşıda, parkta veya otobüste şehvetsiz bir şekilde dahi olsa karşı cinslerin birbirlerine bakmalarının günah olduğu sonucu ortaya çıkacaktır.

Hz. Âişe'den gelen rivâyetten, kadının şehvet duymadan ve avret yeri olmaksızın bir erkeğe bakabileceği görüşü çıkarılabilir. Aynı şekilde Fatma bt. Kays hadisinde de bir zaruret söz konusudur, denilebilir. Medineye hicret eden ilk kadınlardan olan Fatma'yı kocası Ebû Amr b. Hafs b. Muğîre boşayınca Fatma kocasının evinde oturmak istedi ve ondan nafaka talebinde bulundu.

⁹⁶ et-Talâk 65/1

⁹⁷ Müslim, "Talâk", 6.

⁹⁸ Buhârî, "Talâk", 41.

⁹⁹ Kamil Çakın, "Hadisin Kur'an'a Arzı Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34/1 (1993), 243-244.

¹⁰⁰ Remlî, *Şerhu Süneni Ebî Dâvud*, 10/154.

¹⁰¹ Köktaş, *Kur'an'a Aykırı Görünen Hadisler*, 351-352.

Kocasının ailesi bunu istemeyince Hz. Peygamber'e giderek durumu anlattı. Boşanmış olan bir kadının kocasının evinde oturmaya ve nafaka almaya hakkı olmadığını söyleyen Rasûlullah, ona iddetini beklemesi için önce Ümmü Şerîk'in evini tavsiye etti. Fakat onun evine ziyarete gelen erkek akrabalarının sayısı fazlaydı. Fatma da bu durumdan rahatsız olabilirdi. Bu sebeple kararını değiştirdi ve o sıralarda Fatma'nın kalabileceği en uygun olan yer amcasının oğlu İbn Ümmü Mektûm'un eviydi, orada kalmasını istedi. Zira onun yanında rahatça elbisesini değiştirebilir ve İbn Ümmü Mektûm'un yanlılıkla dahi olsa kendisini göremeyeceğinden emin olurdu.¹⁰²

Ümmü Seleme hadisine gelince Hz. Peygamber, bu rivâyette eşlerinden âmâ da olsa İbn Ümmü Mektûm'un karşısında örtünmelerini istemiştir. O, eşlerine verdiği örtünme emrini, belki bakmanın haram olduğu için değil de kadındaki utanma duygusunu geliştirmek, takva dairesinde hareket etmek ve iffetlerini korumaya dikkat etmeleri için söylemiştir. Zira Mustafa Işık bu görüşü destekler nitelikte şöyle demiştir: "Utanma duygusu esas, örtünme ise bir sonuç olarak gelişmiş; bu iki olgu birbirine paralel olarak devam etmiştir. Utanma duygusu azaldıkça örtünme duygusu azalmış, artıkça da artmıştır. Bu noktada, ikisi arasında bir doğru orantı olduğu söylenebilir"¹⁰³

Nûr sûresi 31. âyetindeki kadınların bakışlarının yasaklanmasıyla ilgili husus ise şehvetli ve avret yerlerine bakışla alakalı bir yasaktır. Gözün harama bakışı yasaklanarak kişinin yanlış bir işe meyletmesi engellenmek istenmiştir. Zira kalpteki haram tohumları arzulu bakışlarla ekilir. Böyle bir bakış söz konusu değilse bakmakta bir mahzur yoktur. Böylece kadınların genelini kapsayan hüküm, kadınların bir kısmını kapsayacak şekilde tahsis edilmiş oldu. Öte yandan âyetteki "min ebsârihinne" lafzındaki "min", Fahrettin er-Râzî'nin belirttiğine göre ulemânın çoğunun nezdinde 'bakışların bazıları' için olup kastedilen mana, kişinin gözünü haram olan şeylerden sakındırması, helal olanlarla yetinmesidir.¹⁰⁴ Bu söylenenlerle beraber âyetten anlaşılan o ki, bir kadının bir erkeğe şehvetle bakması haramken, şehvet duymadan ve avret bölgelerine olmayan bakışı, caizdir. Yalnız erkeğin ve kadının bakma meselesinde hassasiyet göstermeleri en uygun olandır.¹⁰⁵

SONUÇ

Münekkitlerin çoğu tarafından sahih kabul edilen Hz. Âişe ve Fatma bt. Kays hadisinin, araştırma konumuz olan Ümmü Seleme hadisiyle tearuz ettiği görülmektedir. Zira Hz. Âişe hadisinde avret yerleri olmamak kaydıyla yabancı dahi olsa bir erkeğe bakılabileceği hükmü çıkartılırken, Fatma bt. Kays hadisinde zaruret halinde kendisinden emin olunan görme engelli yabancı birinin evinde kalnabileceğinden bahsedilmiştir. Diğer taraftan "Mü'min kadınlara söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar..." âyetinin zahiri anlamı bu iki hadisle çelişirken Ümmü Seleme hadisini desteklemektedir. Böyle bir durumda âyet ve hadislerin asıl mesajlarının bilinmesi söz konusu hadisin anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

¹⁰² Müslim, "Talâk", 6; Selman Başaran, "Fâtıma bint Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1995), 12/227.

¹⁰³ Mustafa Işık, "Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an Çerçevesinde Hayânın Evrenselliği: Utanmadıktan Sonra Dilediğini Yap!", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (Haziran 2013), 281.

¹⁰⁴ Fahreddin er-Râzî, *Tefsîr-i kebîr (Mefâtihu'l-gayb)*, 17/40.

¹⁰⁵ Köktaş, *Kur'an'a Aykırı Görünen Hadisler*, 353.

Araştırma konumuz olan hadiste vurgulanan esas mesele Hz. Peygamber'in eşlerinin âmâ olan birine bakmaları değildir. Örtünme âyetlerinin yeni indiği o dönemlerde, mü'minlerin hem zihinleri hem de bedenleri tesettüre alıştırmak istenmiş olması sebebiyle tesettüre vurgudur. Ve bu konuda muhatap, görme engelli dahi olsa, hiçbir şekilde taviz verilmek istenmemiştir. Çünkü normal şartlarda bir kadının bir erkeğe göbekte diz kapağı hariç bakması haram değildir. Haram olan şehvetle bakmasıdır. Bunun da tespiti zordur. Dolayısıyla ortaya çıkacak muhtemel yanlış anlamaları önlemek için ihtiyatlı olunması tavsiye edilmiştir, denilebilir.

Senedinde sorun bulunan Ümmü Seleme rivâyetiyle metin yönünden ihtilaf halinde olan sahîh hadisler bulunmakta olup bu ihtilafları te'lif yönündeki çabalar bir yana Ümmü Seleme hadisini tenkit edenler de olmuştur. Konu hakkında temelde iki görüşün ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Birinci görüşe göre bir kadının, mahremi olmayan bir erkeğe, âmâ olup olmamasına bakmaksızın, şehvetle olsun veya olmasın bakması caiz değildir. İkinci görüşe göre ise bir kadının, şehvet duymadan ve bakışları dolayısıyla erkeğin de ona karşı yanlış anlamda bir his besleme endişesi yoksa bir erkeğe bakmasında sakınca yoktur.

Şârih muhaddis ve müfessirlerin görüşleri dikkate alındığında hemen hepsi de Ümmü Seleme hadisinin metninden nasıl bir sonuç çıkarılabileceği hususunda değişik fikirler ileri sürmüştür. Bu durum normal kabul edilebilir. Ancak bazılarının olayı hiçbir makul gerekçe göstermeksizin "kadının fitne bakımından erkekte daha tehlikeli" olduğu genellemesini yapması, Hz. Peygamber ve eşleri arasında geçen bu konuşmayı yine soyut bir kavram olan "fitne ve şer" ile açıklamaya çalışmaları, dönemin kadına bakışını yansıtan olumsuz tavrın bir sonucu gibi görünmektedir.

Sonuç olarak Ümmü Seleme hadisi bağlamında Hz. Peygamber'in başta eşleri olmak üzere İslam toplumunu birçok konuda olduğu gibi örtünme konusunda da eğitme görevinin gereğine göre davrandığı, akla gelen ilk değerlendirme olabilir. Ancak kanaatimizce burada metne yansımadağı için akla gelmesi zor görünen bir husus daha söz konusudur. O da Hz. Peygamber'in eşlerine görme engelli olan İbn Ümmü Mektûm'a kendisinin diğer insanlardan bir farkı olmadığını hissettirmek maksadıyla tıpkı diğer nâmahrem erkeklerin yanında olduğu gibi, onun yanında da aynı şekilde örtünmelerini istemesidir. Yani maksat İbn Ümmü Mektûm'a engelliliğini hissettirmemek olabilir. Bunun da yeni inşa edilmekte olan İslam toplumunda hangi eksikliği/engeli olursa olsun her bir insana ayrı ayrı değer vermenin gerektiği hususuna dikkat çekmek isteyen önemli bir nebevî davranışa işaret ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim Peygamberimiz Abese sûresi 1-12. âyetlerinde açıkça görüleceği gibi görme engelli birisine karşı fazla ilgi göstermemesi üzerine ilâhi tazire maruz kalmış olmanın bilincinde bir peygamberdir. Böyle bir tecrübeye/yaşanmışlığa sahip Hz. Peygamber'in eşlerinden istemiş olduğu bu talep, insan onurunu zedelememe adına göz ardı edilmeyecek bir talep olup özellikle psiko-sosyal açıdan çok önemli mesajlar ihtiva etmektedir.

KAYNAKÇA

- Acarlıoğlu, Ahmet. "Hz. Peygamber (a.s.) Döneminde Başörtüsü". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2018), 47-67.
- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mevzî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Akgün, Hüseyin. *Hadis Rivâyet Coğrafyası (Hicri İlk 150 Yıl)*. İstanbul: İFAV Yay., 2019.
- Alî el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî. *Mirkâtü'l-mefâtih şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fiker, 1422/2002.
- Aydınlı, Abdullah. "İbn Ümmü Mektûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/434-435. İstanbul: TDV Yay., 1999.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 8. Basım, 2015.
- Başaran, Selman. "Hadislerin Lafız ve Mana Olarak Rivayeti Meselesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1991), 51-64.
- Başaran, Selman. "Fâtıma bint Kays". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/227. İstanbul: TDV Yay., 1995.
- Beğavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Me'âlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr - Osman Cum'a Damîriyye - Süleyman Müslim el-Haraş. Riyad: Dâru Tayyibe, 1417/1997.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbü'l-eşrâf*. çev. Mehmet Akbaş - Musa K. Yılmaz. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2020.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Rasûlillâh Sallallahü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih (Sahîh-i Buhârî)*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Çakın, Kamil. "Geleneksel İslam Kültüründe Kadının Fitne Olarak Algılanması". *Dini Araştırmalar Dergisi/Kadın Özel Sayısı* 19/49 (Kasım 2016), 107-130. <https://doi.org/10.15745/da.268779>
- Çakın, Kamil. "Hadisin Kur'an'a Arzı Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34/1 (1993), 237-262.
- Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 1424/2003.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen-i Ebî Dâvud*. thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kâmil Karabelli. 7 Cilt. b.y.: Dâru'l-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.

- Ebü't-Tayyîb el-Azîmâbâdî. *Avnü'l-ma'bûd şerhü Süneni Ebî Davûd (ve mea'hü Haşîye İbn Kayyîm)*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Elbânî, Ebû Abdurrahmân Muhammed Nâsruddîn b. Hâc Nûh b. Necâti Âdem. *Silsiletü'l-ehâdîssi'z-za'îfe ve'l-mevzû'a ve eseruhe's-seyyi'ü fi'l-ümme*. 14 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Meârif, 1413/1992.
- Elmalılı, M. Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. sad. İsmail Karaçam vd. 10 Cilt. İstanbul: Azîm Dağıtım (Zehraveyn) Yay., 1992.
- Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl es-San'ânî. *et-Tahbîr li-îzâhi me'âni't-teysîr*. thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk Ebû Mus'ab. Riyad: Mektebetü'r-Rüş, 1433/2012.
- Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. *Tefsîr-i kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*. çev. Suat Yıldırım vd. 17 Cilt. İstanbul: Huzur Yay., 2002.
- Hâtib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyye, 1422/2002.
- Hâtib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû Abdullah es-Sûrakî -İbrâhîm Hamdî el-Medenî. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts..
- Işık, Mustafa. "Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an Çerçevesinde Hayânın Evrenselliği: Utanmadıktan Sonra Dilediğini Yap!". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (Haziran 2013), 261-288.
- İbn Acîbe, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî eş-Şâzelî. *Bahrü'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, çev. Dilaver Selvi. 11 Cilt. İstanbul: Semerkand Yay., 2012.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Takrîbü't-tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Suriye: Dâru'r-Raşîd, 1406/1986.
- İbn Hacer, *Telhîsü'l-habîr fi tahrîci ehâdîsi'r-Râff'îyyi'l-kebîr*. thk. Hasan Abbâs Kutub. 4 Cilt. b.y.: Müessesetü Kurtuba - Dâru'l-Meşkât lil-Bahsi'l-Alemî , 1416/1995.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-Müsnedü's-sahîh 'ale't-tekâsîm ve'l-envâ'*. thk. Şuayb el-Arnaût. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*. thk. es-Seyyîd Şerifüddîn Ahmed. 9 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fiker, 1395/1975.
- İbn Kayyîm el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşki el-Hanbelî. *İ'lâmü'l-muvakkî'in an rabbi'l-âlemîn*. 4 Cilt. thk. Muhammed Abdusselâm İbrâhîm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1991.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ' İmâdüttîn İsmâîl b. Şihâbiddîn ed-Dımaşki eş-Şâfiî. *Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsîri*. çev. Bekir Karlıağa - Bedrettin Çetiner. 16 Cilt. İstanbul: Çağrı Yay., 1983.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vîlu muhtelifi'l hadîs*. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî - Müessesetü'l-İşrâk, 2. Basım, 1420/1999. çev. M. Hayri Kırbasoğlu. *Hadîs Müdâfaası*. İstanbul: Kayıhan Yay., 3. Basım, 1998.

- İbn Râhûye, İshak b. İbrâhim b. Mahled el-Hanzalî. *Müsned*. thk. Abdulğaffûr b. Abdî'l-Hak el-Belûsî. 5 Cilt. Medinetü'l-Münevver: Mektebetü'l-İmân, 1412/1991.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. İhsân Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1388/1968.
- Kandemir, M. Yaşar vd. *Riyâzü's-Sâlihîn Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*. 8 Cilt. İstanbul: Erkam Yay., 2019.
- Kandemir, M. Yaşar. "Meymûne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/506-507. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ümmü Seleme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/328-330. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2012.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis İstilahları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, 1985.
- Köktaş, Yavuz, *Kur'ân'a Aykırı Görünen Hadisler*. İstanbul: İnsan Yay., 2. Basım, 2015.
- Kur'ân Yolu*. Erişim 2 Aralık 2021. <https://kuran.diyaret.gov.tr>.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi'li-ahkâmî'l-Kur'ân*. çev. M. Beşir Eryarsoy. 20 Cilt. İstanbul: Buruc Yay., 2001.
- Mubârekfûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahman b. Abdirrahîm. *Tuhfetü'l-ahvezî şerhu Câmi'it-Tirmizî*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Muhammed el-Üremî, Emîn b. Abdillâh el-Alevî el-Hareri eş-Şâfiî. *el-Kevebü'l-vehhâc ve'r-ravzu'l-ehhâc fî şerhî Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. nşr. Hâşim Muhammed el-Mehdî. 26 Cilt. b.y.: Dâru'l-Minhâc - Dâru Tavki'n-Necât, 1430/2009.
- Mustafa el-Hin vd. *Nüzhetü'l-muttakin şerhi Riyazu's-Salihîn*. çev. Abdulvehhab Öztürk. 2 Cilt. İstanbul: Karaman Yay., 2011.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fûad Abdulbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdulmun'im Şelebî. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî. *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim el-Haccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 2. Basım, 1392/1972.
- Remlî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Hüseyin b. Hasen er-Remlî el-Makdisî. *Şerhu Süneni Ebî Dâvud*. thk. Hâlid er-Rabât. 20 Cilt. b.y.: Dâru'l-Felâh, 1437/2016.
- Sehârenfûrî, Halîl b. Ahmed b. Mecîd. *Bezlü'l-mechûd fî halli Ebî Dâvud*. ta'lik. Takîyüddîn en-Nedvî Hindistan: ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, 1427/2006.

- Sindî, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî. *Fethu'l-vedûd bi-şerhi Süneni Ebû Dâvud*. thk. Muhammed Zekî el-Havlî. 4 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Edvâi'l-Menâr - el-Mektebetü'l-Arabiyye, 1431/2010.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî. *et-Tevoşîh Şerhu Câmi'i's-Sahîh*. thk. Rıdvân Câm' Rıdvân. 9 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Amülî et-Taberi el-Bağdâdî. *Taberî Tefsiri*. çev. Hasan Karakaya - Kerim AYTEKİN. 9 Cilt. İstanbul: Hisar Yay., 1996.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. thk. Şuayb el-Arnaût. 16 Cilt. b.y.: Müesssetü'r-Risâle, 1415/1994.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *el-Câmiu'l-kebîr (el-Câmi'u's-sahîh)*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1418/1998.
- Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV Yay., 2. Basım, 2018.
- Useymîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâlih b. Muhammed b. Süleymân el-Useymîn et-Temîmî. *Şerhu Riyâzi's-Sâlihîn*. 6 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1426/2005.
- Zehebi, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-fârîki ed-Dımaşki. *el-Muğnî fi'd-du'afâ'*. thk. Nuriddîn İtır. b.y.: y.y., ts..
- Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1986.